

Immigració i política demogràfica en l'obra de Josep Antoni Vandellós¹

Andreu Domingo

*Centre d'Estudis Demogràfics
Universitat Autònoma de Barcelona
adomingo@ced.uab.cat*

Resum

Josep Antoni Vandellós i Solà (1899-1950), economista i estadístic, va dedicar part fonamental de la seva obra als primers estudis demogràfics de Catalunya, concretament a partir de dues obres fonamentals, ambdues publicades el 1935: *Catalunya, poble decadent* i *La immigració a Catalunya*. En la seva pretensió d'esbossar una política global de població que donés compte dels reptes als quals s'enfrontava Catalunya respecte a la immigració massiva de principis dels anys trenta procedent de la resta de Espanya, en ple inici de la recessió econòmica que va seguir a la crisi del 29, planteja problemes de gran actualitat, basats en la selecció i control dels fluxos, però també en l'assentament i integració de la població immigrada. Aquest article realitza una anàlisi de la genealogia del discurs de Vandellós, que ens ajuda a entendre el moment en el qual es va enunciar, però també un discurs cada cop més estès a Europa.

Paraules clau: demografia, polítiques demogràfiques, migració, Catalunya, eugenèsia.

---

1. Aquest text s'inscriu dins del projecte d'I+D *¿De la complementariedad a la exclusión? Análisis sociodemográfico del impacto de la crisis económica en la población inmigrada* (Ref. CSO2011/24501), dirigit pel Dr. Andreu Domingo i finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, mitjançant el *Plan Nacional de I+D+I 2008-2011*. Forma també part dels treballs de recerca del *Grup d'Estudis Demogràfics i de les Migracions* (GEDEM).

Resumen: *Immigración y política demográfica en la obra de Josep Antoni Vandellós*

Josep Antoni Vandellós i Solà (1899-1950), economista y estadístico, dedicó parte fundamental de su obra a los primeros estudios demográficos de Cataluña, concretamente a partir de dos obras fundamentales, ambas publicadas en 1935: *Catalunya, poble decadent* y *La immigració a Catalunya*. En su pretensión de esbozar una política global de población que diera cuenta de los retos a los que se enfrentaba Cataluña respecto a la inmigración masiva de principios de los años treinta procedente del resto de España, en pleno inicio de la recesión económica que siguió a la crisis del 29, plantea problemas de gran actualidad, basados en la selección y control de los flujos, pero también en el asentamiento e integración de la población inmigrada. Este artículo realiza un análisis de la genealogía del discurso de Vandellós, que nos ayuda a entender el momento en el que se enunció, pero también un discurso cada vez más extendido en Europa.

Palabras clave: demografía, políticas demográficas, migración, Cataluña.

Abstract: *Immigration and Population Policy in the work of Josep Antoni Vandellós*

Josep Antoni Vandellós i Solà (1899-1950), economist and statistician, devoted a fundamental part of his work to do the first demographic studies of Catalonia, specifically from two key works, both published in 1935: *Catalunya, poble decadent* and *La immigració a Catalunya*. In his attempt to outline a comprehensive policy on population that could account for the challenges he faced Catalonia with respect to mass immigration in the early thirties from the rest of Spain, in the beginning of the recession that followed the 29 economic crisis, raises questions of great relevance, based on the selection and control of flows, but also in the settlement and integration of the immigrant population. This article provides an analysis of the genealogy of Vandellós discourse, which helps us to understand the time that was stated, but also an increasingly common discourse in Europe nowadays.

Keywords: Demography, Population policies, Migration, Catalonia, Eugenics.

* * *

1. Introducció: ensopegar amb la mateixa pedra?

La por a la substitució ètnica, a la desnaturalització d'un país com a resultat d'una baixa natalitat i d'una immigració massiva ha estat i segueix essent un dels llocs comuns de les polítiques d'immigració. De les que es plantejaren en el passat i de les que han sorgit arreu d'Europa durant aquests darrers anys. Ho va ser en els anys trenta, després de la crisi econòmica del 29, i ho segueix essent en el segle XXI, quan el procés que anomenem globalització i la crisi

econòmica actual semblen haver ressuscitat els pitjors fantasmes provocats pel canvi en la composició per origen de la població que resideix en un territori determinat. Prestigiosos noms de la demografia s'han fet ressò d'aquesta preocupació (Coleman, 2006 i 2009), que ha afectat i segueix afectant l'esbós d'un nou ordre planetari i la definició identitària de l'encara principal potència mundial, els Estats Units d'Amèrica, que ostenta a la vegada el títol de ser un dels primers països immigratoris (Huntington, 2004). La immigració sostinguda, però també les allaus puntals de refugiats –com va succeir com a resultat de la revolta tunisiana, l'abril de 2011, amb la suspensió temporal del tractat de Schengen– amenaça l'arquitectura de la Unió Europea, posant aparentment en dubte la fortalesa dels estats, ja que s'argumenta que el caràcter transnacional de l'assentament migratori acaba per erosionar la sobirania nacional (Castles i Miller, 2009), però manifestant al mateix temps la dificultat d'una política unitària, confrontada a pràctiques i interessos estatals contraposats. Per últim, aquesta por convertida en tesi, fomenta l'auge de moviments xenòfobs i racistes, que tenen en l'oposició a la immigració el principal punt programàtic de les seves formacions, i que estan creixent de forma alarmant en els països de la UE. Estem condemnats a ensopegar un cop i un altre amb la mateixa pedra o es tracta d'una ocultació del políticament correcte? La conjunció de la mirada històrica i la demogràfica resulta fonamental per a entendre què ens ve del passat i què del futur.

A Catalunya, l'obra pionera de Josep Antoni Vandellós i Solà (1899-1950), constituirà un punt de referència obligat per comprendre l'articulació d'aquest discurs que s'origina en la por a la substitució ètnica de la població. No ho és per tenir un paper pioner, ja que participa tant del corrent eugenista aleshores imperant a Europa com de les preocupacions d'autors catalans anteriors, entre els quals el més conegut va ser el doctor Puig i Sais, que el 1915 escrivia *El problema de la natalitat a Catalunya. Un perill gravíssim per a la nostra pàtria* (Nadal, 1965; Termes, 1984). L'originalitat del seu discurs radica, primer, en la defensa científica de qui haurem de considerar com un dels primers demògrafs de la península Ibèrica i, segon, en l'ordenació sistemàtica dels arguments que componen el cercle baixa fecunditat-immigració-desnaturalització, que tant pesarà en el pensament polític català posterior. Tant és així, que parlar d'immigració i d'identitat nacional, per a alguns segueix essent afegir notes a peu de plana a la seva obra, o intentar actualitzar el pensament de l'estadístic figuerenc a les condicions canviant de la immigració a Catalunya; mentre que per a d'altres, encara avui en dia resulta imprescindible marcar la distància amb els seus escrits. Hem de considerar-ho una formulació del passat, sense cap vigència? El nostre propòsit es demostrar tot el contrari.

El mateix any 1935, en què es publicava la seva obra més famosa *Catalunya, poble decadent*, Josep Antoni Vandellós veia també premiada *La immigració a Catalunya* per la Fundació Patxot i Ferrer, en la convocatòria de 1934. Aquest segon text venia a complementar la tesi segons la qual la desnaturalització de

Catalunya, producte d'una immigració massiva i continuada provocada per la baixa fecunditat, era el gran perill que amenaçava el país, ja que inevitablement havia de desembocar en una "Catalunya sense catalans" si no es prenen mesures urgents. La convocatòria del premi era explícita: "tenim el deure patriòtic d'estudiar el problema d'urgència que formula la immigració a Catalunya". El lema amb el qual Vandellós va presentar el seu manuscrit, també: "La Catalunya futura" (Vandellós, 1935b, p. 11). El llibre, es justificava, era una resposta al creixent malestar que provocava la immigració a Catalunya des de feia, pel cap baix, uns vint anys; és a dir, des d'inicis de la que esdevindria la primera gran onada immigratòria a la Catalunya del segle xx. Malestar que atribuïa a l'augment de la mendicitat i la venda ambulants, de la delinqüència i també a la competència que els treballadors immigrants de la resta d'Espanya exercien contra els obrers catalans especialitzats. Entre els objectius del llibre està dibuixar una panoràmica de la immigració, bàsicament a partir de les dades censals de 1930 referides al lloc de naixement de la població, allò que també s'anomena la naturalesa de la població. Defensant la necessitat que Catalunya tenia de la immigració, proposarà una política demogràfica que garanteixi l'assimilació dels nous immigrants. Orientarà el seu discurs cap el futur, convertirà la desnaturalització en el fil conductor del text. Tres seran els elements nous que sostenen aquest discurs, deixant de banda la baixa fecunditat ja tractada en el llibre anterior: 1) la perspectiva eugenèsica que introdueix el tema de la raça i la reproducció biològica; 2) la por a la inestabilitat social, i en aquells moments al paper de la immigració en l'apogeu de l'anarquisme; i 3) les polítiques possibles des d'un govern autònom i democràtic, per a redirigir la situació.

En el seu moment l'obra causà un gran impacte, mesurat dins l'acadèmia pel nombre de recensions de la qual va ser objecte tant a dins com a fora de Catalunya (Pascual, 2011), a més de constituir l'esborrany d'una política immigratòria que no va poder aplicar-se en el seu moment, però que cinquanta anys més tard inspirarà la política d'una Generalitat recuperada (paradoxalment sense que la immigració fos aleshores un fenomen rellevant). Però a més, ens trobem que una lectura atenta del discurs d'un autor com Vandellós, enunciat després de la recessió que va seguir a la crisi del 29, planteja problemes de gran actualitat, basats en la selecció i control dels fluxos migratoris, però també i sobretot en l'assentament i integració de la població immigrada. Bona prova de la seva actualitat la tenim en la resposta suscitada per la seva obra en el geògraf Pau Vila, que des d'una posició maltusiana intentava matisar les tesis més culpabilitzadores de Vandellós respecte a la davallada de la fecunditat, però que sintetitzava la situació de la immigració en un context de crisi econòmica amb unes paraules que avui ens poden semblar d'una astoradora familiaritat:

"Ara toquem les conseqüències d'haver-nos volgut "equipar" massa de pressa –o d'haver-nos deixat "equipar" – sense disposar de braços ni de capitals suficients, per

la qual cosa homes i diners hagueren de venir de fora. I ara ens trobem endeutats i engavanyats, per mancament a la dita popular, que aconsella no estirar més el braç que la màniga” (Vila, 1936 i 2010).

El que es proposa el present text és entendre el moment i un discurs cada cop més estès a la Unió Europea, alhora que palesar els factors de continuïtat i ruptura de les migracions internacionals respecte a les internes.

2. Context demogràfic: la immigració a la Catalunya dels anys 30

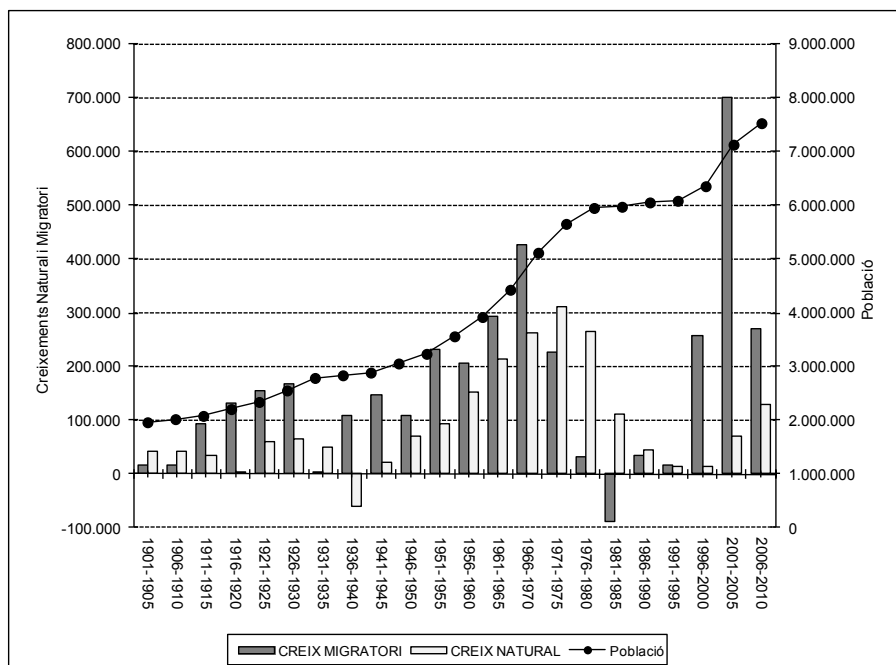
Abans d'analitzar el discurs sobre la immigració de Josep Antoni Vandellós, resulta avinent recordar algun dels trets més rellevants de la situació demogràfica de Catalunya en el primer terç del segle xx, a partir de les mateixes dades censals amb què comptava l'autor. Per a Catalunya, els anys trenta representaren el moment culminant del que es convertiria en la primera onada migratòria del segle xx, de les tres que s'hi varen produir: les dues primeres procedents de la resta d'Espanya, de 1901 a 1930, de la que ens ocupem, i la segona de 1951 a 1975; la tercera tingué un caràcter internacional, que si bé té els seus inicis als mateixos anys setanta, començaria a ser estadísticament rellevant el 1996 per arribar al seu punt àlgid el 2007, i declinar a partir de la crisi econòmica que es fa evident el segon semestre de 2008 (Domingo, 2009). Aquesta presència secular de la immigració com a pal de paller de l'evolució demogràfica a Catalunya ha estat analitzada per la demògrafa Anna Cabré, subratllant la seva importància fins al punt de parlar de *Sistema català de reproducció*, precisament per tal d'explicar aquest paper endogen de l'aportació constant de població mitjançant les migracions en l'evolució demogràfica de Catalunya (1999). Tant és així, que es podria haver generat ja en el segle xvii, quan les migracions d'occitans i francesos varen assolir cotes colossals (Nadal i Giralt, 2000) i en l'actualitat explicaria que al voltant del 70% de la població resident a Catalunya fos producte, directe o indirecte, de la immigració només dels segles xx i xxi. És a dir: que nosaltres mateixos, o com a mínim algun dels nostres progenitors o avantpassats, haurien arribat a Catalunya a partir del 1900.

El demògraf Joaquín Arango ja va destacar que una de les singularitats de la immigració en aquesta primera onada del segle xx va ser l'escassetat de mà d'obra; potser no tant per la demanda econòmica en si, com per la feblesa de la seva oferta (Arango, 2007). El descens de la fecunditat que tant preocupava a Vandellós, i que havia situat Catalunya en un lloc pioner i excepcional, al costat de França, per la seva precocitat temporal, és assenyalat com a responsable de l'augment dels fluxos migratoris, tant com de la intensificació de l'activitat industrial. Amb una mortalitat encara elevada, singularment a la ciutat de Bar-

celona, el creixement vegetatiu va continuar essent molt baix, sistemàticament superat a partir del quinquenni 1911-1915 per l'addició del saldo migratori, que va quintuplicar els efectius del quinquenni anterior (figura 1), passant dels 17.847 del 1906-10 als 92.574, fet que ens autoritza a parlar d'un primer *boom migratori*. Explosió que assoleix el zenit en el quinquenni 1926-30, amb un saldo de 167.062 efectius, cosa que va suposar el 72% del creixement total de la població.

Aquesta immigració procedent de la resta d'Espanya es va encavalcar, i acabarà per prendre el relleu, als corrents migratoris interns que venien nodrint el creixement de la ciutat comtal. Juntament amb l'evolució de la fecunditat i el desenvolupament industrial cal comptar, en aquesta etapa inicial, amb l'empenta donada per la conjuntura econòmica favorable que per a Catalunya va significar la neutralitat espanyola a la Primera Guerra Mundial (1914-1918). L'aparent absència de contracció en el creixement migratori un cop finalitzat el conflicte bèl·lic durant els quinquennis 1916-20 i 1921-25, a part dels biaixos deguts a la manca de dades fiables –recordem que estem treballant amb estimacions a partir de les dades decennals procedents dels censos– ha estat explicada pel Dr. Joaquín Arango pels efectes estimulants de la demanda generada per la pròpia immigració, especialment en sectors com els de la construcció o els serveis, que s'alimentaven de l'increment tant del nombre de persones com de noves llars. Si comparem l'evolució dels creixements migratori i natural, veurem com el quinquenni 1916-20 es va veure afectat per l'elevadíssima mortalitat provocada per la pandèmia de grip, que va reduir el saldo vegetatiu a tan sols 2.060 efectius, essent el migratori el responsable del 99% del creixement total de la població. La recuperació del creixement natural seguirà per sota dels efectius incorporats pel migratori. Aquest saldo elevat es va nodrir, en part, dels fluxos atrets per l'ocupació generada per l'Exposició Universal de 1929 i les obres de la construcció del metro a Barcelona, durant els anys de la dictadura de Primo de Rivera. No obstant això, el saldo migratori –que no deixa de ser el resultat de les entrades i les sortides– ens amaga la veritable magnitud dels fluxos així com llur composició. En aquest sentit s'ha fet notar que part del creixement que va inclinar la balança del costat positiu va estar integrat també per les migracions de retorn d'antics emigrats catalans a l'Argentina i a França (amb la seva colònia d'Algèria), afectades per la crisi econòmica que patien prèviament i en paral·lel a la Primera Guerra Mundial (Arango, 2007, p. 31). Aquesta hipòtesi vindria corroborada perquè el 1930 aquestes dues nacionalitats encapçalaven el nombre d'estrangers censats a Catalunya, amb 12.324 francesos i 4.168 argentins, el 33% i 11% del total d'estrangers, respectivament.

Figura 1. Creixement natural, creixement migratori quinquennal i evolució de la població total a Catalunya (1901-2005)

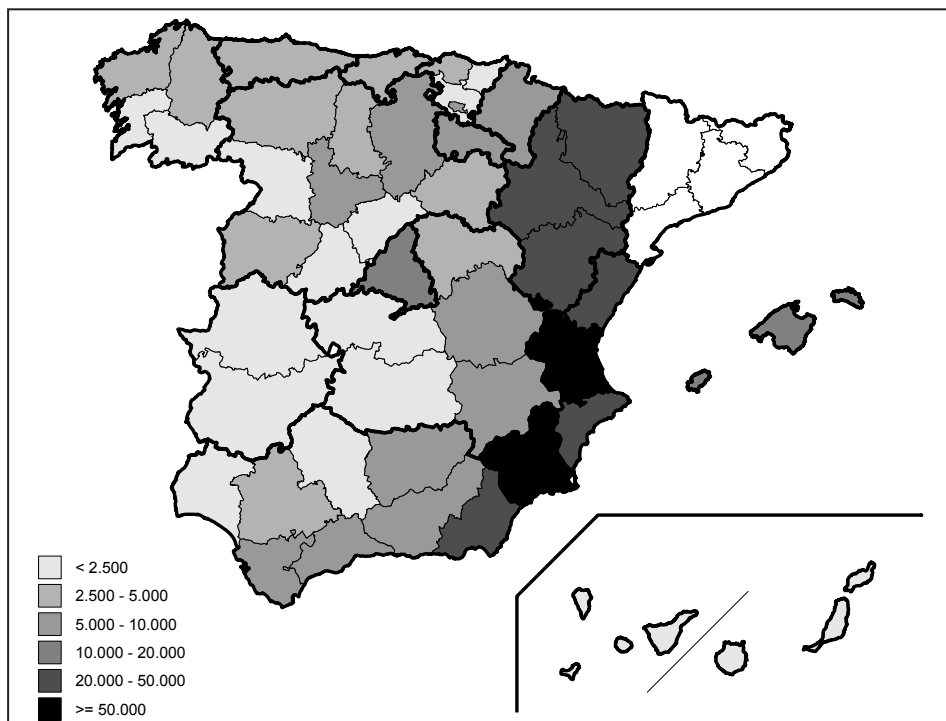
Font: elaboració pròpia a partir de les dades de censos, padrons i moviment natural de la població (INE)

La distribució territorial de la immigració d'aquesta primera onada serà tan heterogènia des de la perspectiva de l'origen com de la distribució en la destinació. El municipi de Barcelona i les comarques de la seva àrea d'influència (Barcelonès, Vallès Occidental, Baix Llobregat, Maresme i Vallès Oriental) varen constituir els punts d'atracció preeminents, contribuint a la tan infamada macrocefàlia barcelonina, apuntada per Vandellós (1935b) com un dels grans mals de la demografia catalana. Per aproximar-nos a l'origen territorial dels fluxos migratoris durant aquesta primera onada migratòria, podem examinar la composició de la població censada a Catalunya el 1930 atenent a la província de naixement (figura 2): aleshores el 18% dels 2.791.292 censats havia nascut fora de Catalunya (proporció idèntica a la de persones nascudes fora d'Espanya empadronades a Catalunya a 1 de gener de 2012). Les províncies més representades corresponen a les del litoral mediterrani juntament amb Aragó: encapçalen la llista 73.826 murcians, seguits per valencians (50.707) i castellonencs (49.274), els quals representaven, respectivament, el 14,5%, 10% i 9,7% de la població nascuda a la resta d'Espanya. La presència d'aquesta població corresponia als fluxos de principis de segle, però ja en aquests anys es reflecteix l'emergència de corrents que acabarien essent més que considerables,

com ara els procedents d'Almeria, que es traduïen en 37.544 persones censades, que llavors figuraven en el sisè lloc de la classificació, i que en tractar-se dels fluxos més recents ocuparien bona part de la discussió sobre les característiques racials dels immigrants en l'obra de Vandellós.

Figura 2. Població censada a Catalunya nascuda a la resta d'Espanya, segons província de naixement, 1930.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del Cens de 1930 (INE)

3. El discurs eugenèsic: de la lluita de classes a la lluita de races

L'historiador Jordi Nadal, al pròleg de la reedició de *Catalunya poble decadent*, en el cinquanta aniversari de la seva publicació (1985), va rastrejar de forma clara i contundent la genealogia del treball de Vandellós, que enllaçava amb la teoria cíclica de la Història d'Oswald Spengler, on el concepte de raça resulta fonamental. Malgrat que el propi Vandellós de vegades introdueix el terme 'ètnia' com a alternativa, per a posar de relleu el component cultural i lingüístic, en el seu llibre els dos conceptes s'utilitzen indistintament i amb una càrrega determinant del component biològic, seguint l'ortodòxia eugenèsica.

Més enllà de l'evidència que el títol de l'estudi vandellojà aportava, tot fent-se ressò de l'obra de Spengler *La decadència d'Occident*, publicada entre 1920 i 1922, la línia ascendent anava de Vandellós al seu mentor, el també estadístic i demògraf Corrado Gini. El reconegut estadístic italià havia omplert de contingut polític la teoria cíclica de la població, recollida a l'obra *Nascita, evoluzione e morte delle nazioni: la teoria ciclica delle popolazioni e i vari sistemi di politica demografica* (1930), seguint el suggeriment de Benito Mussolini. Aquesta obra serviria de brúixola a la política demogràfica del règim feixista italià, basant-se en l'incentiu de la nupcialitat i la fecunditat, així com en les limitacions a l'emigració. Un panorama, dit sigui de pas, completament diferent a l'experimentat per Catalunya. Al seu torn, el dictador feixista, després d'un inicial flirteig amb el maltusianisme com a eina per a lluitar contra la pobresa (Weindling, 1988), havia capgirat completament el seu discurs sobre la política de població, adoptant d'aleshores ençà un natalisme bel·ligerant al servei dels desvaris imperialistes; *El número és la força*, de 1927, es convertirà en un dels exemples màxims. L'obra de l'estadístic alemany Richard Korherr havia estat l'enlluernadora llum que havia provocat la caiguda del cavall maltusià del dictador feixista. Tant és així, que aquest li havia demanat permís per a traduir-la a l'italià amb el títol de *Regresso delle nascite: morte dei popoli*, i que va ser publicada només un any després de l'edició alemanya de 1927, amb un inflammat prefaci del dictador. L'estudi de Richard Korherr, inspirador per igual de la política demogràfica feixista com de la nazi, havia subratllat el paper de la natalitat en la teoria biològica de l'evolució de les nacions desenvolupada pel seu admirat Oswald Spengler. Aquest fet ha estat demostrat tant pels arguments utilitzats, com pel testimoni de la relació epistolar entre les dues personalitats.

La immigració a Catalunya tampoc no es pot entendre sense prendre en consideració el context eugenèsic. Fora de l'Acadèmia podríem prendre com a punt de partida els reportatges del periodista Carles Sentís (1911-2011) sobre la immigració murciana i almerienca dirigida a Catalunya, publicats a la revista *Mirador* entre octubre de 1932 i gener de 1933 (Sentís, 1994), reiteradament citats per Vandellós i que havien significat un revulsiu per al gran públic i per a la intel·lectualitat catalana. Crònica en la qual s'apunten alguns dels temes que esdevindran centrals a l'assaig de Vandellós (amb qui manté un diàleg que pot resultar cacofònic), com ara la necessitat d'una política reguladora o el temor a la minorització dels catalans i als elements de desestructuració social que comporta la immigració, i d'altres de collita pròpia com la por a la contaminació, simbolitzada pel tracoma. El punt final, o més ben dit, la resposta de Vandellós és la voluntat de crear una Societat Catalana d'Eugenèsia, al mateix temps que un comitè per a l'estudi dels problemes de la població (1935b, p. 209), i marcar d'aquesta manera el rumb del que havia de ser una política demogràfica del govern autònom de la Generalitat de Catalunya, que contemplés com a prioritària la regulació

de la immigració. El mateix any 1934 s'havia fet públic el manifest *Per la conservació de la raça catalana*, promogut pel propi Vandellós i signat per personatges tan insígnies de la cultura catalana com el filòleg Pompeu Fabra, el jurista Francesc Maspons i Anglasesell o els metges Santiago Pi Sunyer i Hermenegild Puig i Sais, entre d'altres representants del nacionalisme català. L'any següent, coincidint amb la publicació del llibre, la societat va quedar constituïda, amb Vandellós com a secretari general.

El discurs eugenèsic, que des de la seva definició per Francis Galton es presentava com “la ciència que tracta de totes les influències que milloren les qualitats innates de la raça; també tracta d'aquelles que la poden desenvolupar fins assolir la màxima superioritat” (Galton, 1904, p. 1), durant els anys trenta era acceptat com a discurs científic i adoptat des de les posicions polítiques més distants: des del nazisme fins a l'anarquisme o el feminisme, tot passant pels governs conservadors i socialdemòcrates que impulsaren diferents polítiques eugenèsiques en els seus respectius països. També ho va ser el propi concepte de ‘raça’, malgrat que la seva definició restés en la vaguetat, identificant-se de vegades amb ‘poble’, ‘nació’ o ‘cultura’. La definició de raça va acabar dotant d'un substrat biològic a la legitimació de l'ordre social, tal i com es presentava a mitjans del segle XIX a l'obra del Comte de Gobineau, de 1853, *Assaig sobre la desigualtat de las races humanes* (Prohens, 1988). Des d'aquesta perspectiva, la ‘raça’ va ser utilitzada per justificar l'imperialisme europeu, però igualment per a naturalitzar el nacionalisme, també el nacionalisme català. Com ens fa notar l'historiador Jordi Casassas Ymbert (2009), el concepte de ‘raça’ esdevindria un element central en la formulació de polítiques identitàries del catalanisme nacionalitzador durant el primer terç del segle XX. Suficientment mal-leable, amb tot, com per a ser utilitzat com a sinònim de nació producte de l'amalgama de diferents ètnies, tot defensant el seu aspecte històric de construcció cultural, com per exemple a l'obra d'Antoni Rovira i Virgili, *Resum d'història del catalanisme* (1936); o com per convertir-se, en la seva vessant biològica, en l'eix vertebrador del discurs identitàrie, com succeeix als escrits del veterinari Pere Màrtir Rossell i Vilar, *Diferències entre castellans i catalans. Les mentalitats específiques* (1917) o *La Raça* (1930), aquest darrer repetidament citat en el llibre de Vandellós. L'economista figuerenc no compartirà les tesis extremes d'aquest però tampoc qüestiona el seu suposat caire científic. En aquest sentit, és igualment reveladora la constant al·lusió a la política immigratòria dels Estats Units i a l'obra de Charles Benedict Davenport, fundador el 1910 de l'*Eugenics Record Office*. L'obra de Davenport, centrada en els efectes negatius del mestissatge, inspirarà les restriccions immigratòries de la Llei de 1924 als Estats Units, basades en la selecció racial dels immigrants.

Més enllà de l'avui dia anacrònica literatura racial citada en el llibre, resulta altament significatiu que per il·lustrar la dissociació entre immigració i població autòctona –que l'autor fa sinònima de proletariat i burgesia– se citi la novel·la

La màquina del temps, de George H. Wells, publicada el 1895. La distòpia ideada per l'autor britànic, planteja una evolució divergent de les classes socials, fortament polaritzades fins a l'extrem de produir dues espècies diferents: els bells, confiats i estúpids 'Elois', que s'identifiquen amb el producte de l'evolució degenerativa de la burgesia, i els abominables, malvats i intel·ligents 'Morlocks', que representen el proletariat. La relació que s'estableix entre ambdues espècies és, malgrat tot, de caràcter simbiòtic: els Morlock tenen cura dels Elois, incapaçs d'abastir-se per si sols, al preu de convertir-los en el seu aliment. La distòpia reflecteix el neguit elitista característic tant de l'eugenèsia com del darwinisme social, traslladant al terreny de l'evolució biològica els antagonismes de classe. La preocupació reformista del fabià Wells apunta, no obstant això, a la pèrdua d'humanitat en les dues evolucions i a la interdependència de la relació (Domingo, 2008). Prenent la novel·la excessivament al peu de la lletra i amb tota serietat, Vandellós ens diu que no existeixen possibilitats que es produeixi una evolució divergent d'aquest tipus a Catalunya a causa de la barreja biològica consubstancial a la mobilitat social, tot i que adverteixi que l'odi pot instaurar-se entre dues comunitats enfrontades i aïllades.

D'aquesta manera es fa evident la sensació d'amenaça que produeix la immigració, l'animadversió intrínseca a la lluita de classes que es pot traduir en l'enfrontament etnicista, però sobretot insisteix en el caràcter simbiòtic de l'associació. La proposta eugenista de Vandellós en matèria migratòria l'orienta envers les antípodes dels contemporanis nacionalsocialistes defensors del racisme d'Estat, tot i haver begut de les mateixes fonts teòriques en matèria de població. L'escassetat de l'oferta de mà d'obra, producte de l'endèmica "deca-dència demogràfica" (és a dir, de la baixa de la fecunditat) l'obliga no només a no oposar-se a l'arribada d'immigrants, sinó a afavorir-la, tot reconeixent la seva contribució a la sostenibilitat de l'economia de Catalunya. En comptes del conreu de la puresa racial, molt a desgrat seu, proclama la necessitat de la barreja entre la població autòctona i la immigrada. Sintetitzta d'aquesta manera una de las contradiccions primordials de la burgesia catalana: la por i el menyspreu a una immigració que ella ha fet (i sap) imprescindible. El que avui dia tindria paral·lelisme en aquells discursos paradoxals en què, a la vegada que es glossa la immigració se segueix, tanmateix, sospitant de l'immigrant. L'obsessió racial de Vandellós l'empeny a donar un pas més enllà, obligat a acceptar i fins i tot –en les seves pròpies paraules– "a facilitar la barreja" (1935b, p. 132) malgrat que continuï recelant del mestís.

Amb la derrota del nazisme el concepte de 'raça' i la pròpia eugenèsia cauran en el descàndit científic i desapareixeran com a arguments del nacionalisme, i per tant deixaran també de ser considerats en la discussió sobre la immigració i els perills de la descatalanització. Els conceptes de cultura, valors culturals o ètnia reemplaçaran la raça, tant a Catalunya com a la resta del món, de vegades sense deixar d'estar arrelats en el tenebrós terreny adobat per l'eugenèsia dels anys trenta.

4. La por a la inestabilitat social: anarquisme i immigració

En estreta relació amb l'argument eugenèsic, apareix el tema de la por a la inestabilitat social i la identificació de la immigració amb el moviment revolucionari, que desafortunadament es convertirà en un altre dels tòpics sobre el debat del paper de la immigració a Catalunya. Aleshores va significar presentar la immigració com a causa de l'expansió del moviment anarquista. El flamant director de l'Institut d'Investigacions Econòmiques (fundat l'any 1931), va publicar un article al *Diari Mercantil*, el 18 de gener de 1932, a propòsit de la revolta dels miners anarquistes a l'alt Llobregat –Fígols, Sallent, Súria i Berga–, on alertava del dilema entre mantenir el creixement de l'activitat econòmica i la inestabilitat social (Pascual, 1985). Aquest precedent constitueix el tema central desenvolupat per Vandellós. El gener de 1933, l'aixecament anarquista de Casas Viejas, a la província de Cadis, i la brutal repressió posterior, precipitaren la caiguda del Govern espanyol donant pas a una majoria de dretes. Afegim també que la redacció de *La immigració a Catalunya*, va coincidir amb els anomenats fets d'octubre a Catalunya (la proclamació de l'Estat català dins la República federal espanyola, que se saldaria amb la detenció del Govern català en ple) i la inhibició de la CNT, que es malfiava del nou Govern català, tot posant de relleu el divorci entre l'anarcosindicalisme i els partits catalanistes que recolzaren a la nova Generalitat de Catalunya, amb Esquerra Republicana de Catalunya al capdavant (Sabater, 1986).

Com succeïa en el cas de la por eugenèsica a la baixa natalitat, tampoc era nou el debat sobre la relació entre anarquisme i immigració abordat per Vandellós. L'historiador Josep Termes (1984) cita uns quants exemples previs a l'obra de Vandellós, entre els quals podem destacar l'article de Francesc Tusquets "La qüestió de l'idioma", del 1925, on s'identifica l'extremisme i anarcosindicalisme barceloní amb la immigració; o el de Joaquim Maurín, publicat el 7 de juliol de 1928 a *L'Opinió*, "Socialisme i anarquisme. El proletariat català no és anarquista", on atribuïa el lerrouxisme a l'arribada de la petita burgesia espanyola formada per funcionaris, i també imputava l'anarquisme als treballadors immigrants. La burgesia catalana per una banda i l'oposició marxista per altra, s'abonaren per diferents raons a aquesta identificació de l'anarquisme com a factor extern a la societat catalana, relacionant-lo, poc o molt, amb el creixement de la immigració; així ho seguiran fent durant molt de temps. L'anarquisme, que Vandellós caracteritza pel seu "afany destructiu, cec i pessimista" (1935b, p. 173), no apareix en la seva obra com un element exogen introduït amb la immigració, però sí com un corrent que atreïa els immigrants per la seva condició racial (transposant un cop més allò biològic i allò social). En això, Vandellós sembla més equànime que molts dels que acabaran construint certa interpretació canònica de la història de Catalunya.

Essent ineludible reconèixer la pujança de l'anarquisme en totes les capes socials de Catalunya, des de la seva difusió per Espanya durant el segle XIX fins els moments en què escriu, quan concentra la major representació de la classe obrera, no té altre remei que acreditar la carta de naturalesa de l'anarquisme a Catalunya. Significativament, amb tot, finalitza el seu repàs a la primera dècada del segle XX abans que la primera onada migratòria arribés al seu punt àlgid, tot fent referència al paper de dirigents com Farga Pellicer, o a la conflictivitat laboral prèvia als grans fluxos migratoris, que culminaria amb la *Setmana Tràgica* de 1909, la revolta popular contra les lleves de la guerra colonial i el seu esclafament. Amb aquesta finalitat subscriu les tesis defensades per Francesc Pujols en l'article titulat "L'anarquia murciana"², recordant el fons nihilista i destructiu dels catalans, especulant sobre la seva relació amb la manca de responsabilitat que es deriva de la manca d'autogovern, però conclouent que: "No hem d'oblidar mai, en parlar de les nostres manifestacions socials, que el poble català no està format per una sola raça" (1935b, p. 175). D'aquesta manera aconsegueix traslladar la lluita de classes a una subterrània lluita de races, entroncant amb el discurs que el filòsof francès Michel Foucault (1992) qualificà de 'contra-història' i que alimentà el naixement tant del nacionalisme burgès, com de l'èpica revolucionària. Si Catalunya és reconeguda per la seva situació geogràfica com a terra de trànsit, i com a conseqüència ha experimentat històricament els efectes de la barreja originada pels moviments migratoris des de temps remots, la temptació de la fragmentació racista segueix present a l'obra de Vandellós i amb ella l'obertura al racisme d'Estat.

5. La regulació de la immigració

Per entendre l'obra de Vandellós cal seguir contextualitzant històricament la situació creada a partir de la victòria de les dretes el 1933 a la República espanyola. La massacre de camperols anarquistes a Casas Viejas havia estat la causa de la dimissió del Govern d'Azaña i havia precipitat les eleccions que durien la CEDA de Gil Robles al poder, el novembre de 1933. A Catalunya, en canvi, es va mantenir el govern d'esquerres; el 25 de desembre moria el carismàtic president Macià, substituït pel president Lluís Companys, que va formar un govern de concentració nacional. El mes d'abril es va aprovar al Parlament de Catalunya la *Llei de Contractes de Conreu*, que va donar contingut a l'antiga aspiració d'una reforma agrària a Catalunya, amb l'oposició frontal de l'*Institut Agrícola Català de Sant Isidre*, que aglutinava els grans propietaris rurals recolzats i integrats a la Lliga. El Govern central, a instàncies de la Lliga, va presentar recurs contra la Llei al Tribunal Constitucional. El mes d'octubre esclatà la vaga general a

2. *Las Noticias*, 22 de desembre de 1933, citat per Vandellós (1935, p. 175).

Astúries, amb el suport de la UGT i el PSOE; a Catalunya es va proclamar l'Estat català dins de la República federal espanyola. Ambdós moviments fracassaran. Els anomenats Fets d'octubre de 1934 acabaran amb la suspensió de l'autogovern de Catalunya, però de retruc també amb l'estroncament de l'*Institut d'Investigacions Econòmiques* i el cessament dels seus membres, entre els quals es trobava Vandellós. El període en què redacta el seu llibre, és un temps marcat per la confrontació política: el president de la Generalitat resta empresonat, l'autonomia suspesa, el Govern espanyol en mans de polítics poc afectes a la República. Els partits, i amb ells les persones que es varen veure compromeses en la construcció institucional de l'autogovern de Catalunya, com el propi Vandellós, se senten tenallats entre la revolta social protagonitzada per l'anarcosindicalisme i la voluntat del Govern espanyol de limitar l'autogovern. En aquest context, la sospita que el Govern espanyol propicia la immigració com a forma de descatalanització, o que si més no vol instrumentalitzar-la amb aquest propòsit i així limitar el poder de Catalunya, és un dels temes que planeja sobre tota l'obra. Aquesta sospita ja s'havia enunciat per altres autors respecte de la dictadura de Primo de Rivera; per exemple per qui fou director dels Serveis d'Estudis Econòmics i d'Estadística de la Generalitat entre 1933 i 1938, Joan Alzina, a la seva *Economia de la Catalunya autònoma* publicada el 1933 (citada per Simon i Tarrés, 1995, p. 120-122). També es repetirà més endavant amb el triomf de la insurrecció franquista i el creixement de la immigració procedent de la resta d'Espanya, ja sigui en els primers anys de la postguerra (Candel, 1966, p. 137) com posteriorment en els anys cinquanta i seixanta (Vila, 1984, p. 80).

En el capítol cinquè de *La immigració a Catalunya*, Vandellós resumeix finalment les raons per les quals Catalunya es troba en una situació crítica, argumenta la necessitat d'una política assimilacionista i llença algunes propostes. La invasió pacífica que representa la immigració, segons l'autor, ha estat propiciada per la decadència demogràfica del país —és com s'hi refereix al descens de la fecunditat—; aquesta es produeix per la deixadesa moral dels catalans, l'excés de riquesa que els ha tornat egoistes i no prou patriotes, es queixa. Juntament, assenyala la desproporció de la capital, la tan famosa macrocefàlia barcelonina, com un element que facilita la descatalanització. Les mesures que planteja no estan exclusivament centrades en una política estrictament migratòria, de control de fluxos, malgrat que també hi sigui present, sinó que es tracta d'una proposta més extensa que inclou polítiques demogràfiques en sentit ampli, mesures d'ordenació territorial i, efectivament, mesures dirigides a la immigració, tant en la regulació dels fluxos com en el procés d'assentament de la població immigrada. S'hi defensa que el règim autonòmic resulta indispensable per a portar a termini aquesta política, encara que també es necessita la col·laboració del Govern central. La primera mesura seria una política natalista amb la finalitat d'incrementar el número de naixements i fer així el país menys dependent de les migracions. La segona, una regulació dels corrents migratoris ajustant-los a les necessitats del

país, entenent com a tals les necessitats de mà d'obra del mercat. I la tercera, un programa de catalanització dels anomenats “nuclis forasters”. En *La immigració a Catalunya* se centrarà en l'exposició de les dues últimes propostes, ja que entén que la primera va ser extensament tractada a *Catalunya, poble decadent*. Sobre el tema de la baixa fecunditat només hi anuncia la conveniència de promoure el matrimoni entre els joves, també dels matrimonis formats per persones d'origen català i d'origen immigrant, malgrat que –puntualitza– s'hauria de demostrar que la barreja resultant és eugenèsicament bona, tot i que no aclareix com o amb quins criteris es comprovaria aquesta bondat, qüestió que deixa pendent de futures investigacions (Vandellós, 1935b, p. 199). Per a la regulació dels fluxos, demana un control dels mitjans de transport, a part de la cooperació del Govern central, la implicació dels sindicats i dels propis immigrants, que d'aquesta forma defensarien el seu nivell salarial. Res es diu, tanmateix, sobre de quina manera cal ajustar els fluxos a la demanda del mercat, qüestió que segueix essent avui dia la pedra filosofal d'economistes i planificadors amants de l'alquímia. Les mesures en l'àmbit de la ordenació territorial i de l'escola són crucials en la política d'assentament de la població immigrada, que hauria de frenar la descatalanització. Així, juntament amb la creació, si calgués, de “lligues protectores dels immigrants”, seguint el model de les aleshores existents als Estats Units, també s'apunta la vàlua d'un pla d'intervenció urbanística, amb un paper primordial reservat a l'habitatge de protecció social, però també a la conveniència de distribuir la població immigrada i els seus descendents en el territori, esperant d'aquesta manera, a fer disminuir el seu impacte. A l'escola, l'ensenyament de la llengua i de la història haurien de propiciar la catalanització. Per a la consecució d'aquesta política és indispensable, sempre segons l'autor, la creació de la Societat Catalana d'Eugenèsia, al mateix temps que es constitueix un Comitè per a l'estudi dels problemes de la població que hauria de dispensar el suport científic necessari i instituir les línies directrius del pla.

Si comparem el discurs de Vandellós amb el dels seus contemporanis o amb el del periodista Carles Sentís –amb el que va compartir preocupacions i discurs, però no trajectòria política–, una de les principals diferències es haver posat de relleu els factors d'atracció que actuaven sobre la immigració enfront als factors d'expulsió. Sentís havia pintat el paisatge de la pobresa absoluta del lloc d'origen, sense entrar mai en la recerca de les causes més allà de la climatologia: la sequera. Defensarà per tant la inversió en les millores en el regadiu, com a forma de prevenir els fluxos migratoris que acabaran a Barcelona en forma d'aturats (1994, p. 30). També parlarà individualment d'aquells propietaris que es beneficien de la immigració, sigui en el terreny productiu, sigui en l'immobiliari (barraquisme). Però de cap manera es planteja els factors d'atracció com una realitat estructural o com la causa principal dels moviments migratoris. D'aquesta manera, la demanda d'una política era pensada sempre com a resposta a un fenomen exogen, limitant-se al control i la selecció. Vandellós, per contra, sense deixar de compartir la visió de Sentís sobre la importància dels factors

d'expulsió (principalment el subdesenvolupament de les regions d'origen), posa l'èmfasi en els factors d'atracció, tot i que l'economista fa responsable a l'evolució demogràfica de Catalunya i no al seu sistema productiu de ser el factor determinant dels moviments migratoris.

6. Conclusió: noves transicions, velles pedres

No sabrem mai el que hauria succeït d'haver-se aplicat les mesures proposades per Josep Antoni Vandellós a les successives onades migratòries arribades a Catalunya. El que sí sabem és que aquestes varen superar de molt les previsions més pessimistes de l'estadístic i economista i, tot i amb això, contra el seu pronòstic, la desaparició de Catalunya no s'ha donat. I això malgrat les molt més adverses circumstàncies polítiques que demogràfiques, que inclouen la derrota militar a la Guerra Civil, la supressió de l'autogovern català durant més de mig segle i la persecució de les seves manifestacions culturals durant bona part de la dictadura, tot relegant-les al si de la pròpia llar o a la marginalitat. L'apocalipsi per a Catalunya, en termes de migracions i desnacionalització, sempre resta a les nostres espatlles. Dit d'altra manera: encara que no ens maquin visionaris malastrucs, gairebé sempre ens trobem en un horitzó post-apocalíptic. La clau de la situació de subordinació de la cultura catalana no l'hem de buscar en la immigració.

Precisament el creixement demogràfic de Catalunya, que ha arrossegat l'econòmic i el cultural, palesa la superioritat de la reproducció social per damunt de la contribució de la reproducció biològica o del creixement vegetatiu, de la composició ètnica de la població. Hi ha autors com Anna Cabré (2007) que confien en què el pragmatisme de Vandellós l'hauria obligat a adaptar-se al ritme dels temps (pensem que el 1964 va ser el primer any en què el nombre de persones resident a Catalunya, producte directe o indirecte de la immigració del segle xx, depassà la meitat del total de la població), i hauria canviat la seva perspectiva i les seves hipòtesis sobre els perills de la immigració respecte a la desnacionalització. Sigui com sigui, com anticipàvem, el raonament de Vandellós va marcar indeleblement el discurs del nacionalisme català. Per la dreta, inspirant bona part de l'obra doctrinal i l'acció de govern de Jordi Pujol (1976), president de la Generalitat de Catalunya en l'època de la restauració democràtica durant vint-i-tres anys (de 1980 a 2004), i per l'esquerra, encara que només fos per a mantenir un viu diàleg i per a refutar part de les seves tesis, en l'obra de Candel (1964).

El viatge que hem proposat en les planes precedents, ens ha servit també per a veure que les preocupacions enunciades els anys trenta a Catalunya per Vandellós no disten massa de les que ens podem trobar en l'actualitat, ni tampoc les solucions que maneja (control de fluxos, polítiques natalistes, intervenció

urbanística basada en la dispersió en el territori, i immersió en la “cultura del país receptor” tot confiant en el sistema educatiu, on la llengua i la història, apareixen com a garants identitaris), malgrat les diferències entre el que succeïa aleshores i el que s’ha esdevingut a la primera dècada del segle XXI: migració interna *versus* migració internacional, disparitat en termes de volum migratori, o també del context socioeconòmic i polític. Però tampoc és difícil reconèixer part de les pors eugenèsiques expressades en termes de raça en la terminologia de la substitució ètnica en una hipotètica tercera transició demogràfica, proposada per David Coleman (2006), i sobretot que aquesta por encobreix una transposició d’allò biològic a allò social, i de la lluita de classes a la confrontació racial o, si es prefereix, ètnica.

Bibliografia

- ARANGO, Joaquín (2007). “Les primeres migracions del segle XX a Catalunya”, dins: *Nadala 2007, Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 19-33.
- CABRÉ, Anna (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona: Proa.
- (2007). “Les onades migratòries en el sistema català de reproducció”, dins: *Nadala 2007, Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 11-17.
- CANDEL, Francesc (1966). *Els altres catalans*. 9^a ed. Barcelona: Edicions 62 [1964].
- CASASSAS YMBERT, Jordi (2009). *La fàbrica d’idees. Política i cultura a la Catalunya del segle XX*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.
- CASTLES, Stephen; Mark J. MILLER (2009). *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. Londres: Palgrave, Macmillan.
- COLEMAN, David (2006). “Immigration and ethnic change in low-fertility countries. A Third demographic transition”. *Population and Development Review*, vol. 32, núm. 3, p. 401-446.
- (2009). “Divergent Patterns in the Ethnic Transformation of Societies”. *Population and Development Review*, vol. 35, núm. 3, p. 449-478.
- DOMINGO, Andreu (2008). *Descenso literario a los infiernos demográficos. Distopía y población*. Barcelona: Anagrama.
- (2009). “Els processos migratoris a la Catalunya contemporània”, dins: SANTESMASES i OLLÉ, Josep [ed.]. *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l’època medieval a l’actualitat. Actes del VII Congrés de la CCEPC (València 16, 17 i 18 d’octubre de 2008)*. Valls: Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Federació d’Instituts d’Estudis Comarcals del País Valencià, Universitat de València, Acció Cultural del País Valencià, Cossetània Edicions, p. 393-413.
- FOUCAULT, Michel (1992). *Genealogia del racisme. De la guerra de razas al racisme de Estado*. Madrid: Ediciones La Piqueta.
- GALTON, Francis (1904). “Eugenics: its Definition, Scope and Aims”. *The American Journal of Sociology*, vol. X, núm. 1, juliol, p. 1-25.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2004). *Who are We? The Challenges to America’s National Identity*. Nova York: Simon & Shuster.
- KORHERR, Richard (1928). *Regressi delle nascite: morte dei popoli*. (Prefaci de Benito Mussolini). Roma: Libreria Littorio.

- NADAL, Jordi (1965). "Pròleg", dins: MALQUER, Joaquim. *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: Editorial AC, p. 9-36.
- (1985). "Pròleg", dins: VANDELLÓS, Josep A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62, p. 5-22.
- NADAL, Jordi; Emili GIRALT (2000). *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Vic: Eumo Editorial.
- PASCUAL i ESCÚTIA, Jordi (1985). "Un economista català: Josep Antoni Vandellós i Solà (1899-1950)", dins: VANDELLÓS, Josep A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62, p. 147-215.
- (2011). "Presentación", dins: VANDELLÓS, Josep A. *La inmigración en Cataluña*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas y Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, p. 11-61.
- PROHENS, B. (1988). *Ideologia racista del imperialismo. El biologicismo racista de Boulainvilliers a Gobineau*. Ciutat de Mallorca: Prens Universitaria.
- PUIG i SAIS, Hermenegild (1915). *El problema de la natalitat a Catalunya. Un perill gravíssim per a la nostra pàtria*. Barcelona: Annals de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques.
- PUJOL, Jordi (1976). *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- ROSSELL i VILAR, Pere Màrtir (1917). *Diferències entre catalans i castellans. Les mentalitats específiques*. Barcelona: Tipografia L'Avenç.
- (1930). *La Raça*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- ROVIRA i VIRGILI, Antoni (1936). *Resum d'història del catalanisme*. Barcelona: Barcino.
- SABATER, Jordi (1986). *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Barcelona: Edicions 62.
- SENTÍS, Carles (1994). *Viatge en Transmiserià*. Barcelona: La Campana.
- SIMON i TARRÉS, Antoni (1995). *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- SPENGLER, Oswald (1921). *Der Ubergang des Abenlandes*. Munich: Beck.
- TERMES, Josep (1984). "La immigració a Catalunya: política i cultura", dins: *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*. Barcelona: Empúries, p. 127-193.
- VANDELLÓS i SOLÀ, Josep Antoni (1935a). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents.
- (1935b). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Altès.
- VILA, Marc-Aureli (1984). *Les migracions i Catalunya*. Barcelona: El Llamp.
- VILA, Pau (1936). "Immigració i natalitat". *La Publicitat*, 12 d'abril.
- (2010). "Vandellós, Josep Antoni (1935) *Catalunya, poble decadent...* [i] *La immigració a Catalunya*. Servei Central d'Estadística (1935) *Moviment demogràfic de Catalunya: gràfics i comentaris*." *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 69, p. 257-260. Anotacions d'Enric MENDIZÀBAL.
- WEINDLING, Paul (1988). "Fascism and population in comparative European perspective". *Population and Development Review*, vol. 14, p. 102-121.
- WELLS, George H. (1895). *The Time Machine*. Nova York: H. Holt & Co.